

Беширли Хаяти

КООМДУК ТҮЗҮЛҮШТҮН УЛАНДЫСЫ ЖАНА КООМДУК УЮМДАР

Беширли Хаяти

ПРОДОЛЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ (ФОРМАЦИИ) И СОЦИАЛЬНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Beshirli Hayati

SOCIAL STRUCTURE AND SOCIAL INSTITUTIONS

УДК: 316.334.3

Коом – ар түрдүү муктаждыктардын канааттандырылышын камсыз кылуу үчүн бириктирилген адамдардын тобу. Муктаждыктар жана алардын камсыздальшы ар кайсы коомдо ар башкача болот. Коомдук түздүш ичинде адам муктаждыктарын камсыздоо жолдору коомдук уюмдардын түздүшүнө алып келет. Коомдук уюм түшүнүгү муктаждыктарды камсыздоо процессинде мүчөлөр колдонгон методдорду билдирет. Бул методдор коом тарабынан кабыл алынат жана калыптанат. Коомдук уюм адамдын түрдүү муктаждыктарынын (азыктануу, жашоо, коопсуздук, жыныстык, сый-урмат көрүү, көңүл ачуу ж.б) камсыздальшы үчүн белгиленген туура жүрүм-турум, баалуулуктардын жана нормалардын бүтүндүгү. Уюмдашуу процессинде жүрүм-турумдардын туруктуу түрдө кайталанышы жана үзгүлтүксүздүгү мааниге ээ. Мындай кайталануу жана үзгүлтүксүздүк абал салыштырууга мүмкүндүк берет. Ал эми салыштыруу коомдук уюмдардын иш-чараларын белгилейт. Бул процессте каада-салттар, үрп-адаттар жана эрежелердин чеги ар кандай уюмдук мүнөздө болот.

Негизги сөздөр: коомдук уюм, шаблон, коомдук көзөмөл, үй-бүлө, саясий уюмдар, диний уюмдар.

Общество представляет собой объединение людей для удовлетворения различных потребностей. Какие это потребности и как их удовлетворить варьируется от сообщества к сообществу. Способы удовлетворения потребностей человека в социальной структуре создают социальные институты. Методы удовлетворения основных потребностей согласуются с членами общества в процессе создания социальных институтов. Эти методы рассматриваются обществом как некие каноны и нормы. Социальное общество это совокупность норм, поведенческих особенностей, ценностей и договоренностей между членами этого общества с целью удовлетворить базовые потребности (физиологические потребности пища, вода, сон, потребность в безопасности, потребность в любви и принадлежности, потребность в уважении и признании, потребность в самоактуализации). Важно отметить, что особое место в процессе институционализации общества занимает и устойчивое и стабильное повторение поведенческих явлений. Эта ситуация повторений и устойчивости носит относительный характер. Эта относительность влияет на уровень общественных санкций. В этом процессе, тради-

ции, обычаи и нравы и степень санкций выступают в виде отличного друг от друга социального поведения.

Ключевые слова: социальные институты, формы социального контроля, структура семьи, политические институты, религиозные учреждения.

Society is an association of people to meet the various needs. What is it and how to meet the needs vary from community to community. Ways to meet human needs in the social structure create social institutions. It is to meet the needs of their way in the process of social institutions members agreed. These methods are seen as legitimate by the community and will be again. Social institutions of people's various needs (to feed, house, security, sexuality, respect, fun ...) regularly conduct put forward to be met is the value agreed upon the people and the whole of the norm. To be repeated in a stable manner of behavior is important that the process of institutionalization and sustainability. This situation will repeat and continuity of supply of relativity. This relativity of sanctions determines the degree of social institutions. In this process, traditions, customs and mores are emerging as very different from a change in the institution of behavior.

Key words: social institutions, patterns of social control, family institutions, political institutions, religious institutions.

Коомдук институт деген эмне? Коомдук институттар кандайча пайда болгон. Бул суроолордун жообун табуу аябагандай оор. Бул оорчулук адамдын жүрүм-турумун тактоо жана адамдын жүрүм-турумундагы системалуулуктарды жана бул системалуулуктун динамикаларын ортого чыгаруунун кыйын экендигине байланыштуу. Анда кайрадан дагы кээ бир суроолорду беришибиз керек. Күнүмдүк жашообузда жасаган мамиле, жүрүш-турушубуз башка адамдардын жүрүш-турушуна канчалык деңгээлде окшошууда же болбосо башка адамдардын жүрүш-турушунан канчалык деңгээлде айырмаланууда.

Көчөгө бир видео камера орнотсок. Бул камерага тартылгандарды анализдесек, камерага түшкөн адамдардын жасаган жүрүш-туруштарын салыштырсак, негизи адамдардын өздөрүн алып жүрүүлөрү бири-бирине окшош эле экендигин жана көп деле түрдүү жүрүш-турушта болушпаганын көрөбүз. Адамдар эгер камерага түшүп жатканын билишсе, башкалар тарабынан көрүлүп жаткандыгын билгендеги сезим адамдарды дагы да бири-бирине

окшош жүрүш-туруштарды жасоого түртмөк. Жадакалса бул окшоштуктардан сырткаркы жүрүш-туруштар бизге күлкүлүү көрүнмөк. Бирок күнүмдүк жашообуздагы кээ бир жүрүш-туруштарыбыздын башка адамдардыкынан айырмасы бар. Бул айырмачылык кийинүү, сүйлөшүү сыяктуу өзгөчөлүктөрүбүз менен өзүбүзгө ылайыкталып өнүгөт. Бирок бул ыкмалар (стил) дагы белгиленген тармакта көрсөтүшү мүмкүн. Бул абал жүрүм-турумдарыбыздын коллектив болуу өзгөчөлүгүн жокко чыгарбайт. Жүрүм-турумдарыбызды түзгөн үйрөнүүлөргө байланыштуу бул окшоштуктар адамдарды бири-бирине жакындаштырып түрдүү-түрдүү жүрүм-турум формаларынын белгилүү бир жүрүм-турумда стандартташуусун сактайт жана бул стандартташуу адамдарды бири-бирине жакындаштырат.

Бул жерде маанилүү бир маселе оюбузга келет. Түрдүү муктаждыктарыбыздын канааттандырылуусу жараянында жасаган жүрүм-турумдарыбыз кандайча системалуу бир абалга, калыпка келип, моделдешкен. Түрдүү абалдарда бул шаблондорду аткаруубузду шарттаган текшерүү механизмдери кандайча келип чыккан? Бул сферада үйрөнүүлөрүбүзгө негизделген бул түзүлүш жана анын тынымсыздыгы бизди коомдук институт концепциясына алып барат.

Алгачкы институционалдык түзүлүштөр кантип ортого чыккан? Бул суроого жооп берүү аябагандай кыйын. Бирдей түрдөгү муктаждыктарга бирдей түрдө иш-аракет жасоосу адамдардын муктаждыкты канааттандыруу стратегиясынын негизинде жаңы интеграция курууларын дагы ортого чыгарат. Адамдардын бирдей түрдөгү муктаждыктарды канааттандырууларындагы окшош жүрүм-турумду жасоолору институтташууну ортого чыгарган. Инсандардын муктаждыктарынын канааттандырылуусуна багытталган жүрүш-туруш формаларынын ортого коюлуусу жана ал бирдей муктаждыктардын бирдей жүрүш-туруш менен канааттандырылуусундагы кайталанууну башкача айтканда жүрүш-туруштардын моделдешүүсү институтташуу процессин чагылдырат [Маршалл, 1999:439; Фихтер, 2011:139-142].

Социалдык институт адамдардын түрдүү муктаждыктарынын (тамакт-аш, турак-жай, коопсуздук, сексуалдык, сый-урмат көрүү, эс алуу...) канааттандырылуусу үчүн ортого коюшкан бир системадагы жүрүм-турумдардын, адамдардын өз-ара келишишкен баалуулуктардын жана нормалардын бүтүндүгү болуп саналат.

Институтташуу процессинде жүрүм-турумдардын стабилдүү бир формада кайталануусу жана анын ылдамдыгы маанилүү орунга ээ. Бул кайталануу жана ылдамдык абал релятивизмди билдирет. Бул релятивизм коомдук институттарын санкция денгээлин аныктайт. Бул жараянда каада-салт, үрп-адаттардын санкция даражалары бири-биринен айырмаланган институттук жүрүм-турумдар катары ишке ашууда.

Адамдар жүрүм-турумдарын социалдык институттарга жараша түзүшөт. Коом муктаждыктарды белгилейт жана бул муктаждыктардын канааттандырылуусу үчүн ылайыктуу жолдорду сунат. Адамдарды муктаждыктарын канааттандыруу да кабыл алынган жолдорду колдонуулары боюнча текшерет.

Институттардын функциялары

Коомдорду бири-биринен бөлүп жатканда коомду түзгөн адамдардын биологиялык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурбайбыз. Биологиялык жана физиологиялык өзгөчөлүктөр башкачаларды ортого коёт жана коомду түзгөн адамдар бирдей физиологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болбошу мүмкүн. Ошондуктан маанилүү болгон алардын маданияты. Бул алкакта коомдук институттар, коомдор ортосундагы окшоштук жана айырмачылыктардын көрсөтүүчүсү (күзгүсү) болгону үчүн маанилүү. Коомдорду бөлүүдөгү негизги элемент катары маңдайыбызга институттук жүрүм-турумдар жана алардын бүтүнү болгон маданият келүүдө. Бир коомго тиешелүү адамдардын муктаждыктарын канааттандыруу жолдору же болбосо буга байланыштуу түзүшкөн организацияларынын иштөө эрежелери башка коомдордон айырмаланып турат.

Күнүмдүк жашоодо инсандар бири-бирлерине карата оң же терс туюмдарын көрсөтүүнүн же муктаждыктарын кантип кетируүнүн жолун билишет. Коом бизге туюмдарыбызды жана мамилелерибизди көрсөтүү жолун үйрөткөн. Бул сыяктуу үйлөнүү сунушубузду кантип кылаарыбыз, үйлөнүү тоюнда жубайыбыздын үй-бүлөсүнө болгон мамилелер дагы коом тарабынан бизге сунулат. Индивид муну коомдо кездештирип социалдашуу процесси учурунда үйрөнөт.

Коомдук институттардын функциясын эки топко бөлсөк болот. Биринчиси жеке адамга багытталган функциясы, экинчиси коомго багытталган функциялары.

Буларды анализдегенибизде,

1. Институттар индивиддин социалдашуусуна шарт түзөт. Индивиддер рол жана жүрүм-турумдарды коомдук институттардын жардамы менен үйрөнүшөт. Институттар индивидке, индивиддин өзүнүн жеке жөндөм жана тилектерин өнүктүрө алуусуна, мурунтан бар болгон ролдор менен камсыздайт. Индивид бул ролдорду социалдашуу процессинде өздөштүрөт.

2. Коомдук институттар коомдук структуранын жаңыдан өндүрүшүнө, улануусуна шарт түзөт. Коомдук институттар, маданиятты өткөрүп берет жана коомдук структуранын жаңыдан өндүрүшүнө мүмкүнчүлүк берет. Адамдардын жүрүм-турумдары, ой-пикирлери жана ички сезимдери институттар тарабынан башкарылат жана мунун натыйжасында инсан күчү, коом бир тең салмактуулукка жетүү менен жашоосун уланта алат [Түрккахраман, 2009:29; Фихтер, 2011:139-142].

3. Институттар, коомдук тең салмактуулуктун сакталуусуна жардам берет. Коомдук структуранын стабилдүүлүгү үчүн кандайдыр бир агент катары да кызмат кылат. Коомдо өнүккөн көзөмөлдөө механизмдери менен тартип жана туруктуулуктун корголуусун шарттайт.

Бул оң функциялары менен биргеликте коомдук институттардын терс функциялары да бар. Институттардын терс функцияларын жеке адамга багытталган жана коомго багытталган деп бөлсөк болот.

1. Институттардын коомго карата терс функциясы, коомдук өзгөрүүгө байланыштуу. Өзгөрүү учурунда институттардын функцияларында же түзүлүштөрүндө өзгөрүүлөр ортого чыгат. Коомдук институттардын жашоосун улантуу темасындагы өжөрлүктү социалдык өнүгүүгө тоскоол болуучу бир өзгөчөлүк ортого коё билүүдө. Коомдук институттар бул мамилеси менен катуу жана өзгөрүүгө көнө албаган бир көрүнүштү ортого коё алууда.

2. Институттардын жеке адамга карата терс функциясы болсо сунган жүрүм-турум моделдери менен байланыштуу. Индивиддин сунулган жүрүм-турум калыптарына жана ролдоруна бекем байлануусу анын жашоого таянуусун кыйындаштырган жана жаратмандуулугуна терс таасир эткен бир өзгөчөлүк ортого чыгара билүүдө.

Институттардын универсалдуулугу жана маданий этноцентризм

Маданияттын эң маанилүү өзгөчөлүгү болуп жалгыз болуусу жана бир коомго тиешелүү болуусу саналат. Бул өзгөчөлүгү себебинен адамдар ичинде жашашкан коомдон үйрөнгөн баалуулуктарга жараша башка коомдорду баалоодо жана буга байланыштуу көз караштарды өнүктүрүшүүдө. Адамдардын башка коомдорго тиешелүү коомдук институттары жана бул институттардын функциялары баалоодо өздөрүнүн маданиятын негиз кылуулары боло турган нерсе. Бул учурда адамдар башка адамдардын муктаждыктарын канааттандыруу формаларын, жүрүм-турум моделдерин баалоо учурунда өздөрүнүн институттук түзүлүшүнө жараша жасашууда. Бул абал маданий этноцентризмге жол ача алууда.

Адамдардын башка маданияттарга карата жасаган мүнөздөмөлөрү жана жалпысынан ортого чыккан төмөн көрүүчү жоруктар маданий этноцентризмдин бир чагылышы. Коомдордун өздөрү сыяктуу болгондорду же өздөрүнүн баалуулуктар системасына окшогон баалуулуктар системасына ээ болгон маданий андан сырткаркы баалуулуктар системасынан болгондорду маданийлештирүүсү керек болгон бардык катары көрсөтүүлөрү бул алкакта колго алынуусу керек.

Маданиятты түзгөн уюмдардын муундар арасында үйрөнүү менен өткөрүлүүсү жөнүндө сөз болот. Бул абал негизи инсан организмнин физиологиялык муктаждыктарынын канаттандыры-

луусунда социалдык мүнөздөөчүлөрдүн таасири астында калуу болуп эсептелет. Бул абалдын кандайча пайда болгону жана ортого чыгуунун тарыхый авантюрасы ошол эле учурда ал коомдун да маданий авантюрасы. Кээ бир абалдарда бул абал цивилизация тарыхынан орун алат. Мунун жөнөкөй мисалдарынан бири тамактануу менен байланыштуу. Тамактардын жетиштирилүүсү, таратылуусу учурунда көрүлүүдө. Берекелүү хилал бөлүгүндө башталган муктаждык көптүгү товардын ортого чыгарган базар жана анын натыйжасында түзүлгөн классык түзүлүш бул организацияларды ортого чыккан коомдук уюмдарды дагы да маанилүү кылууда.

Негизги коомдук институттар

Бардык коомдордо көрүлгөн институттар негизги коомдук институттар деп айтылат. Негизги коомдук институттар, коомдорго жараша тактоочулугу тарабынан айырмачылык жаратат. Бирок ар башка коомдордо ар түрдүү уюмдар басымдуу уюм болсо да ар бир коомдо ушул коомдук институттар бар.

Үй-бүлө институту

Коомдук структуранын ичинде эн негизги бүтүндүктөрдүн бирин үй-бүлө институту түзөт. Үй-бүлө деген эмне экенине байланыштуу бир нече аныктама берсе болот. Кабыл алынган аныктамаларда ата-апа жана баладан түзүлгөн бүтүндүк үй-бүлө деп аталып келүүдө.

Үй-бүлөнүн курулуусундагы негизги шарт болуп аял менен эркектин чогуу бир үй-бүлө куруусу саналат. Бирок азыркы заманда бул эки жыныска таянган үй-бүлө институту өзгөргөргөн коомдорду да көрүүгө болот. Бул алкакта бүгүнкү коомдордо бир жыныстуу үй-бүлөлөрдүн саны арбын. Бүгүнкү күндө бир жыныстуу үй-бүлө жалпы дүйнөдө он жети, анын ичинде Европада он эки өлкөдө мыйзамдуу. Голландия 2001-жылы бир жыныстуу үй-бүлө курулган алгачкы өлкө болгон. Голландияны, Бельгия, Испания, Дания, Норвегия, Швеция, Португалия, Исландия, Франция, Улуу Британия, Люксембург ээрчиген (уланткан). АКШ да болсо бир жыныстуу үй-бүлөлөргө байланыштуу мыйзамдуу иш-аракеттер башында штаттарда ар түрдүү болгон. Бирок 2015-жылы Америкада Соттун чечими менен бардык штаттарда бир жыныстуу үй-бүлөгө мыйзам түрүндө уруксат берилген. Муну менен бирге каттоодогу чогуу жашоо сыяктуу аныктамалар менен мыйзамдуу бир үй-бүлө келишими болбой туруп чогуу жашоо оң көрүлүүдө бир нече Европа өлкөсүндө бул жол менен үй-бүлө куруу мыйзамда кабыл алынган. Бул чогуу жашоодон туулган баланын укуктары мыйзамдуу түрдө коопсуздукка алынат, ушундайча үй-бүлөнүн функцияларында өзгөрүү болгон, каршы жыныстуулук, тукум улоо функциялары ордун психологиялык колдоо жана чогуу жашоо каалоосуна тапшырган.

Түрк коомчулугунда жана укугунда кабыл алынбаган иш-аракеттер үй-бүлө же турмуш куруу

катары эсептелүүдө маданият жана диндин оң көргөн байланыш формалары коомдо кабыл алынган. Бардык коомчулуктарда үй-бүлөнүн кантип курулаарын көрсөткөн эрежелер манилүү болуп эсептелет. Бул эрежелер системасы үй-бүлөнү уюмдук бир түзүлүш катары кабыл алуубузду шарттайт. Бул эрежелерди сактабаган турмуш куруу жана үй-бүлө деп аталган чогуу жашоолорду түзүү коом тарабынан кабыл алынбайт жана коомдук көзөмөл каражаттары менен текшерилүүсү шартталган.

Үй-бүлө институту бир нече башка коомдук уюмдар менен байланышып турат. Үй-бүлө бүтүндүгүнүн болуусунун кандай негизделүүсү же бүтүндүктүн кантип соңуна чыгарыла тургандыгы үйдөгү мүчөлөрдүн гендердик ролдору адамдардын өндүрүш учурундагы орду, жаңы муундардын коомго кошулуусу сыяктуу темалар үй-бүлөнүн башка коомдук институттар менен байланышын бекемдөөдө. Буларды индивид социалдашуу процесси аркылуу үйрөнөт [Эркал, 2000: 89].

Билим берүү институту

Коомдук түзүлүштүн улантылуусунда билим берүү институту маанилүү бир орунду ээлейт. Билим берүү уюмдашкан түзүлүшү менен да формалдуу эмес түрү менен да эң таасирдүү коомдук институттардын бири болуп саналат.

Билим берүү эң алгач үй-бүлөдө башталат жана биринчи группалар менен уланат. Коомго жаңы кошулган индивид үй-бүлөдө жана жакын туугандарынын арасында коомдук баалуулуктарды үйрөнөт. Бул үйрөнүү жана кабыл алуу жараянында коомдук баалуулуктарга ээ болушат. Ошондой эле жакындары жана жоро-жолдоштору билим берүү жараянында маанилүү рол ойношот. Индивиддин белгилүү бир өнүгүүсүнөн кийин билим берүүдө уюшулган билим берүү уюмдары маанилүү болуп алдыңкы планга чыгат.

Бул түзүлүштөр ичинде мектеп(университет) коомдук жана жеке адамдык функциялары менен бир канча маанилүү кызматты аткарат. Билим берүү мекемелеринин адамга багытталган функцияларынын ичинде адамдык өнүгүү жана кесиптик жетишкендик менен жашоого даярдоо маанилүү. Бул функция менен адам физикалык жана социалдык чөйрөсүн таанууну жана бул чөйрөлөр менен байланышын күчөтүүнүн жолдорун үйрөнөт. Бул алкакта адам социалдык коомдо жогорку статуска ээ болуу жана сыйга жетишүүгө байланыштуу баалуулуктарга ээ болот. Билим берүү ошол эле учурда маанилүү бир социалдык мабилдүүлүк каражаты да болуп саналат.

Билим берүү мекемелеринин коомго багытталган функциясы бааланганда болсо социалдык прогресс үчүн керектүү болгон сапаттуу инсан күчүнүн сакталуусу функциясы алдыбызга чыгат. Социалдык прогресс секторлор үчүн керектүү болгон жабдууга ээ болуусу менен келип чыгат. Бул алкакка белгиленген тармактардагы жумуш күчүн

пайда кылуу билим берүү институтунун жардамы менен мүмкүн болууда.

Билим берүүнүн коомдук функциясынын ичинде саясий социалдашуу катары сүрөттөсө боло турган коомдук жана саясий тартиптин улантылуусуна шарт түзүүгө багытталган аргументтерди иштеп чыгуу жана мунун өткөрүп берилүүсүнө шарт түзүү функциялары менен да кездешебиз. Индивид саясий системага аралашуу жолдорун билим берүүнүн жардамы менен өздөштүрөт.

Саясат институту

Жалпысынан коомчулук тартибинин сакталуусунда көрүлгөн саясат институту коомдук түзүлүштүн бир калыпта иштөөсү учурунда аябай маанилүү. Индивиддердин башкаруу жана башкарылуу учурларынын белгиленүүсү жана буга байланыштуу механизмдердин аткарылуусунда саясат институту алдыңкы орунда турат. Жарандардын саясатка катышууларынын жана буга байланыштуу убакыттын белгиленген саясат институту коомдо башкарган жана башкарылган мамилелерин кароодо маанилүү бир орунга ээ.

Саясат институту ортого койгон негизделиштер коомдо чечим чыгаруу механизмдерин түзөт. Бул механизмдердин кабыл алынуу учурун саясий социалдашуу процесси чагылдырат. Адам бул процессте күчтү колдонууну үйрөнөт. Коомдук түзүлүш да күчкө кимдин ээ экенин жана күчтү кантип колдоноорун саясат институту ортого чыгарууда.

Башкаруу күчүнүн белгиленүүсүндө маанилүү бир түшүнүк бул бийлик түшүнүгү. Бийлик М. Вебердин ою боюнча күч, башкаларга карабастан каалагынын жасай алууну билдирет. Күчтүн мыйзам түрүндө колдонулуусу болсо өкүмөттөр тарабынан аткарылууда. Саясатка тиешелүү уюмдар «коомчулук тартибинин түзүлүүсү» жана шайлануу шайлоо, укуктар менен байланыштуу жүрүм-турум үлгүлөрүнүн уюштурулуусуна тиешелүү уюмдар болгон.

Бул коомдук институт ошол менен бирге адамдардын саясатка аралашуу жолдорун үйрөтчү өзгөчөлүгү бар. Адамдардын шайлоого катышуу, добуш берүү сыяктуу иштерин маанисин өздөштүрүп, саясий маданиятка тиешелүү баалуулуктарды үйрөнөт. Жарандардын коомдук басым топторуна мүчө болуулары, мыйзам түрүндө оппозиция куруу жолдорун өздөштүрүүлөрү саясат институтунун жардамы менен ишке ашырылат.

Дин институту

Дин адам менен кудайдын ортосундагы мамилелерди туюнтуу менен бирге коомдо бир жашоо стили жаратуу менен социалдык бир институт болуу өзгөчөлүгүнө ээ.

Ар бир дин өзүнүн мүчөлөрүнө кандай жашоосу керек экендиги тууралуу сунуштарды айтат. Динге таянган нормалар адамдардын жашоосуна чектөөлүрдү коёт. Бул чектөөлөр биздин жасообуз керек

болгон жана жасабообуз керек болгон жүрүм-турумдарды туюнтат. Диндеги эң маанилүү коомдук көзөмөлдөө каражаты болсо күнөө жана сооп түшүнүктөрү болуп эсептелет. Динде тыюу салынган жана салынбагандар менен күнүмдүк жашоолорун курушат.

Диндер пайда кылган социалдык дүйнө адам мамилелери менен бир бүтүн болуп турат. Бул социалдык дүйнө ичинде пайда болгон жаңы иерархиялык түзүлүштөр динден сырткаркы күнүмдүк жашоонун эрежелеринен айырмаланууда жана буга байланыштуу эки башка-башка тармакка тиешелүү моделдер иштелип чыгууда. Бирок диний моделдер дүйнөлүк моделдерге негизинен туура келет. Анткени дин институтунун коомдук шарттарга жараша жаңылануу механизмдери бар. Дүйнөлүк моделдер да диний моделдер менен конфликтке барууну каалабайт.

Дин айланасындагы биримдиктер аркылуу адамдарга бир иденттүүлүк берет. Адамдар бул статусу менен башка коомдордогу диндештери менен же өзүнүн эле коомундагы диндештери менен же диндеш болбогондор менен мамилесин тартипке салат. Коомдун мүчөлөрүнүн ичинде бир динде болуу күчтүү бир жакындык сактаганы менен, башка-башка динде болгондордун бири-бирине карата терс көз караштары көптөгөн маанилүү конфликтерге себеп болууда.

Бош убакытты өткөрүү институту

Адамдардын негизги муктаждыктарын канааттандырган калган убакыт бош убакыт катары туюнтулат. Биологиялык бир жандык болгон адам жашоосун уланта алуу үчүн физиологиялык муктаждыктарын канааттандыруусу керек болгондой эле социалдык бир жандык катары социалдык муктаждыктарын да канааттандыруусу керек. Бул алкакта бош убакыт, тамактануу, уктоо жана жыныстык муктаждыктардын канааттандырылуусуна багытталган жана иш жашоосу сыяктуу кесиптик иш-чаралардан сырткаркы убактысын туюнтат. Башкача айтканда, бош убакыт деп адамдын өз эрки менен тандоосуна байланыштуу болгон жалгыз же бир группа менен эркин жасаган иштерине бөлүнгөн убакытты айтсак болот. Бош убактагы иштер адамдар ырахат алуу менен жасаган, эч кимдин зордук зомбулугун сезбестен жасаган иштери болуп эсептелет. Бош убакыттагы иштердин эмнелер экени жана кантип жасалаары коом тарабынан белгиленген [Тезжан, 1982: 7-8].

Иштөө убактылары белгиленип, акылуу иштен сырткаркы убакыттардын пайда болуусунан улам кирип келген бош убакыт түшүнүгү маданий бир элемент. Адамдардын бул убакыттарды эмнелерге коротоору ар коомдо ар кыл.

Эс алуу, көңүл ачуу коомдорго жана кылымдарга жараша өзгөчөлөнгөн, бир коомдун жашоого көз карашын чагылдырган, ырахат алуу менен өткөрүлгөн жана негизинен мурунтан иштелип келген бир процесс жана иш-чара. Эс алуу, көңүл

ачуу фактысы коомдордун жашоо стили, диний/адептик жана салттык/адаттык түзүлүштөрү менен тыгыз байланышта. Булардан географиялык шарттардын өзгөчөлүктөрү да чечүүчү бир фактор болуп саналат. Ар бир абалда эс алуу түшүнүгү жана тарзы бир коомдун жалпы мүнөзүн чагылдырган маанилүү көрсөтмөлөрдүн бири. Коомдо өнүккөн искусство жана көңүл ачуу түшүнүгү бош убакыттын колдонулуусунда эң маанилүү мүнөздөөчү болуп саналат.

Экономика институту

Адамдын муктаждыктарынын чеги жок жана бул чексиз муктаждыктардын кантип канааттандырылышына байланыштуу ортого коюлган үстүндө профессионалдашылган жүрүм-турум топтомдору жөнүндө сөз болот. Жеке адамдык жана коомдук муктаждыктардын канааттандырылуусу учурунда пайда болгон жүрүм-турум моделдери экономика институтун түзүүдө. Экономика институту биздин жашообузду улантуубуз үчүн муктаждыктардын канааттандырылуу жолдорунун эмнелер экендигин көрсөтөт. Адамдын муктаждыктарын белгилеген бул жолдор ичинде тосуп алат. Белгиленген эрежелерге жатпаган жол менен муктаждыктар канааттандырылса коом тарабынан жазаландырылат.

Коомдук өнүгүү процесси мезгилинде жүрүм-турум моделдериндеги айырмалуулук жана муктаждыктарды канааттандырууга багытталган көз караштар экономикада жаңы эрежелердин ортого чыгуусуна да себеп болгон. Коом бул эрежелердин үстүндө келишим ортого койгондо институтташуу көрүлгөн.

Экономиканын негизги функциясы куруу муктаждыктарынын канааттандырылуусу болуп эсептелет. Экономика институту муну товар жана кызматтардын өндүрүлүшү, таратылуусу, керектелүүсү аркылуу ишке ашырууда. Бул үч функциянын коомдордогу ишке ашуу формалары ар түрдүү. Бирок бардык коомдордо бул үч функция бар. Коомдордо бул үч функцияга байланыштуу түрдүү ыкмалар кабыл алынса да негизги жоопкерчилик баарында бирдей. Экономика саясаттын мүнөздөөчү негизги айырмалануу таралуу функциясында көрүлүүдө. Өндүрүштөн пайда болгон товардын кандайча бөлүнөөрү коомдун кайсы бөлүгүнүн бул товардан канчалык үлүш ала турганы таратуу учурунда белгиленет.

Экономика институту негизги функцияларын аткара алуу үчүн бир нече кичи институттарга муктаж. Башкача айтканда экономиканын көптөгөн жардамчы институттары бар.

Башат институту

Институттар коомдук жашоону бир калыпка салат. Коом, институттардын топтомунан турат жана институттар оргосунда таасирлешүү маанилүү. Негизги институттар универсал дүйнөлүк катары бардык коомдук түзүлүштөрдө бар. Бир коомдук институт башка коомдук институттарга таасир берүүдө жана бир коомдук институттагы өзгөрүү башка коомдук институттарда да көрүлөт.

Институттар ортосундагы байланышта, коомдогу таасири башка институттардан көбүрөөк болгон жана башка коомдордун үстүндө мүнөздөөчү болгон институттарга «башат институт» же «өзөк институт» дешет. Башат институттар, институттар иерархиясында эң үстүдө турган жана таасири аркылуу да башка институттарга таасир эткен институттар болуп саналат. Мисалы: Америка коомунда, Англия жана Россия коомдорунда экономика, кыргыз жана казак сыяктуу түрк коомчулуктарында үй-бүлө жана туугандык, Перси коомунда болсо дин башат институт. Коомдук жашоону ушул институттар жөнгө салат. Башка институттар болсо башат же өзөк институтка карап өзүн түзүшөт [Айдын, 2013: 24-26].

Институттар жана Нормалар

Коомдун негизги муктаждыктарын кантип канааттандыруусу керек экенин институттар белгилейт. Бул өзгөчөлүгү менен институттар коомдук муктаждыктардын канааттандырылуусунда жаңы жолдорду жасап көрүүсүнө тоскоол болот. Адамды коомдук уюмдарга баш ийүүгө мажбурлаган эң маанилүү каражат бул нормалар.

Нормалар коомдук жашоодо кандай жүрүм-турумга ээ болуубуз керек экенин көрсөткөн, уруксат берилгендер жана чектөөлөрдөн турат. Бул жол коюлгандар муктаждыктарды канааттандыруунун ылайыктуу жолдорун мүнөздөйт, чектөөлөр болсо буга чейин бар болгондордон башкача болгондорго каршы тыюу салуулар. Бул бөлүү оң жана терс бөлүнүүсүн да ичине алат. Оң бул адамдардын муктаждыктарын канааттандыруусунда коом тарабынан кабыл алынган жол болсо, терс болгону коом кабыл албаган жол болуп эсептелет. Терс болгон жолго кирүүгө тоскоолдук, түрдүү нормаларды жаратат. Кааланбаган жүрүм-турумдун коомдогу маанисине жараша нормалардын аткартуу (жасатуу) даражасы ар түрдүү. Кааланбаган жүрүм-турумдун даражасына жараша жасатуу даражалары да айырмаланат. Салттар менен адаттардын айырмасы да ушул жерде ортого чыгат. Экөө теги уюмдашкан жүрүм-турум. Бирок салтка байланыштуу жүрүм-турумдар катуураак эрежелерге баш ийип, күчтүүрөөк таасирдүү нормаларга ээ.

Жыйынтык

Коом динамикалык бир түзүлүшкө ээ. Бул структура ичинде доорлорго жараша коомдо муктаждыктар өзгөрүшү мүмкүн же бир бөлүгү маанисин жоготушу мүмкүн. Ошондуктан өзгөрүүнүн бир муктаждык, зарылдык абалын алган учурларда, коомдук механизмдердеги өзгөрүүнүн болуусу керек.

Бул өзгөрүү процессинде коомдук муктаждыктардын канааттандырылуу жолун мүнөздөгөн коомдук институттардын түзүлүшүндө же функцияларында өзгөрүүлөрдүн пайда болуусу күтүлөт. Эгер

пайда болгон жаңы муктаждыктар же бул муктаждыктарды кетирүү жолдоруна байланыштуу уюмдук түзүлүштөрдө өзгөрүү болбосо коомдук чечүүлөр качып кутулгус абалга келет.

Теманы үй-бүлө жана экономика институттарынын негизинде карай турган болсок, индустрия ревалюциясынан кийин өндүрүштө тездик менен бир өзгөрүү болгон. Дыйкан чарбасы менен өндүрүүнүн ордун өнөр жай өндүрүшү ээлеген. Бул алкакта аялдардын эмгек базарына кирүүсү үй-бүлө институтунун функцияларын жаңыдан түзүп чыгуусуна түрткү болгон. Өнөр жай коомунун муктаждыгы болгон үй-бүлө түрү кичинекей жана кыймылдуулугу жогору болгон үй-бүлө түрү боло баштаган. Бул үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү эмгек базарында орун алган. Үй-бүлө мүчөлөрү индустрия багыттарына көчө алган адамдардан түзүлүшү керек болгон. Бирок дыйкан коомуна тиешелүү болгон салттык үй-бүлө түрү бул өзгөчөлүктөргө ээ эмес болчу. Аларда үй-бүлөдөгү кичинекей балдарды кароо бир маселе болуп саналган. Бул учурда чоң үй-бүлөлөрдө чоң-ата, чоң-эне жана таята аткарып келген бул ролду бала бакчалар сыяктуу баланы кароо мекемелери ала баштаган. Андай мекемелердин саны бат көбөйүп жаш балдарга жаш чагынан баштап эле билим бериле баштаган.

Буга башка бир мисалды, дин институтун жок кылууга аракеттенген жана диний баалуулуктарга каршы согуш чыгарган эски СССРде көрүүгө болот. 1990-жылынан кийинки көз карандысыз Түрк тилдүү өлкөлөрдө экономика, дин, үй-бүлө институттары жаңыдан түзүлгөн. Экономикалык жашоодо болуп өткөн хаос маанилүү бир социалдык конфликт жана социалдык талкалануу болбостон өткөрүлгөн.

Адабияттар:

1. AYDIN, Mustafa (2013), Kurumlar sosyolojisi, İstanbul, Açılım Yayınları
2. ERKAL, Mustafa, (2000). Sosyoloji, İstanbul: Der Yayınları.
3. FICHTER, Joseph, (2011). Sosyoloji nedir?. çev.: Nilgün Çelebi, Ankara: Anı Yayıncılık
4. MARSHALL, Gordon, (1999), Sosyoloji Sözlüğü, Çev: Osman Akinhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınlar
5. TARIM ERTUĞ, Zeynep (2007), Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı Sarayı'nda Eğlence ve Meclis, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi Cilt: 4 Sayı: 1 <http://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/viewFile/227/195>
6. TEZCAN, Mahmut (1982) Sosyolojik Açidan Boş Zamanların Değerlendirilmesi, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları
7. TÜRKKAHRAMAN, Mimar, (2009), Teorik ve Fonksiyonel Açidan Toplumsal Kurumlar ve Kurumlararası İlişkiler, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi ., C.14, S.2 s.25-46.

Рецензент: д.филос.н. Исаев К.